

Søren Aabye Kierkegaard

(5-5-1813 - 11-11-1855)

*A, A. B. C. D. E. F. Godthaab, A. F...., Anti-Climacus, Assessor Vilhelm,
B, Constantin Constantius, Frater Taciturnus, H. H., Hilarius Bogbinder,
Inter et Inter, Johannes, Johannes Climacus, Johannes de silentio,
Nicolaus Notabene, Petrus Minor, Procul, Quidam,
Victor Eremita, Vigilius Haufniensis, William Afham.*

Kierkegaard in het Nederlandse taalgebied van 1846-2006

door

Dr. Karel Th. Eisses

(N.B. Deze tekst is een verkorte versie van de inleiding in het gelijknamige boek. Voor de bronnen die in de tekst genoemd worden, zij verwezen naar de diverse hoofdstukken in het boek en op de website)

I. Kierkegaard receptie

Het jaar 2005 werd onder meer gemarkeerd door de honderdvijftigste sterfdag van Søren Aabye Kierkegaard, die zichzelf zag als een schrijver van wie de denkbeelden pas veel later zouden doordringen als waardevol. Hij heeft gelijk gekregen. Tegenwoordig is Kierkegaard een algemeen gerespecteerd lid van het gilde van filosofen die het bestuderen waard zijn. Zijn scherpe observaties van het menselijk reilen en zeilen blijken we steeds beter in te kunnen vullen. Op pagina 11 is bij benadering weergegeven hoe het aantal vertalingen van, studies over, en referenties naar Søren Kierkegaard in grote lijnen verlopen is. Van een schrijver gelezen door een select gezelschap “ethische” dominees, via het tijdperk van het existentialisme van Jean-Paul Sartre, naar het algemene publiek in een maandagse sportcolumn.

De kenbaarheid van een schrijver, die in een andere taal schrijft dan de potentiële lezer, hangt af van vertalingen die van zijn of haar werk gemaakt zijn, zeker als de originele geschriften niet in een door ons op school geleerde taal gesteld zijn. De denkbeelden van Søren Kierkegaard kwamen in eerste instantie via Duitse vertalingen onder ogen van Nederlandse dominees van de ethische richting. Hoewel er in de loop van de jaren regelmatig delen uit de werken en dagboeken van Kierkegaard in het Nederlands vertaald zijn, is een serieuze studie van Kierkegaards werk vooralsnog alleen mogelijk in de oorspronkelijke Deense Werken en Dagboeken, met eventueel oriënterende studies in de Engelse vertalingen van Howard en Edna Hong en anderen of de Duitse edities van bijvoorbeeld Emanuel Hirsch en Hayo Gerdes. Het is jammer dat van Søren Kierkegaard nog geen volledige vertaling in het Nederlands bestaat die bovendien permanent verkrijgbaar is. Van 1880 tot 2006 zijn er een 63-tal vertalingen door 28 verschillende vertalers verschenen bij 27 verschillende uitgeverij! In het najaar van 2006 is het

project Søren Kierkegaard Werken van start gegaan. Uitgeverij DAMON en de stichting Doen en Horen met het Kierkegaard-fonds gaan de komende jaren alle werken van Kierkegaard beschikbaar maken. Medio 2010 zijn er 6 delen verschenen. De gebundelde krachten zijn in 2008 helaas al weer uiteengegaan.

1880-1930: Het begin van de Kierkegaard receptie in Nederland

Søren Aabye Kierkegaard kreeg voet aan Nederlandse grond in 1880 met een bespreking door Allard Pierson in *De Tijdspiegel* van een Duits boek over Kierkegaard. In het zelfde jaar gevolgd door enkele vertalingen in *Stemmen voor Waarheid en Vrede*. In 1846 en 1876 was zijn naam slechts terloops genoemd zonder dat zijn denkbeelden aan bod kwamen. Geheel in tegenstelling tot zijn beroemde land- en tijdgenoot Hans Christian Andersen, die op directe wijze en in eigen persoon geïntroduceerd werd voor zijn Nederlandse lezerspubliek. Geert D. van den Bos beschrijft in *Sporen van Kierkegaard* (1989) de eerste vijftig jaar van de Kierkegaard-receptie in Nederland, van 1880 tot 1930. De eerste vertalingen in boekvorm verschenen in 1886 (*Wees gewaarschuwd*) en in 1893 (*Aanmerkt de leliën des velds en de vogelen des hemels*, de versie van 1847). Van den Bos heeft geen recensies naar deze boekjes kunnen opnemen. Misschien zijn ze niet of hier en daar plaatselijk besproken. De belangstelling voor Kierkegaard in deze beginjaren kwam vooral van ethisch-theologen, waarvan in dit verband Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye, Isaac van Dijk, Aart en Gerrit Jonker de bekendste zijn. Een kenmerk van de ethische theologie is dat de voormannen oog en oor hadden voor nieuwe geluiden die de opdracht van de kerk beter tot zijn recht kan laten komen. De echtgenote van P.D. Chantepie, de taalgevoelige Amsterdamse bankiersdochter Regina Martin, vertaalde een *Keur uit de werken van Søren Kierkegaard* (1905), waarvan het volgende jaar reeds een herdruk verscheen. In 1911 verscheen het vervolg met een *Nieuwe keur uit de werken van Søren Kierkegaard*. In 1918 presenteerde zij een selectie *Stichtelijke redenen*. Door de uitvoerige recensies begon de naam van Kierkegaard steeds bekender te worden. Het bezwaar dat tegen deze vertalingen werd geuit, is dat de gekozen teksten tamelijk willekeurig gekozen zijn en zonder inleidende teksten aan hun lot werden overgelaten. Men zou een vreemde indruk aan Kierkegaard kunnen overhouden. De eerste integrale vertaling van een groter werk van een niet-pseudonieme Kierkegaard is *Liefdedaden* (1919) door Jacqueline Maris-Fransen van de Putte, die er ook een ruime inleiding over Kierkegaard bijlevert. Dit is een boek dat goed op zichzelf kan staan, en het kreeg goede recensies.

De eerste academische studie naar Kierkegaard werd verricht op Ameland door de doopsgezinde dominee Willem Leendertz. Hij verdedigde met *Sören Kierkegaard* in mei 1913 (!) het eerste proefschrift over Kierkegaard, een verhandeling over diens godsdienstig-wijsgerige grondgedachten. Leendertz wil doordringen tot de kern van Kierkegaard als denker, zonder in de valkuil te lopen van versystematisering en verdogmatisering. Kierkegaard ontvouwt geen systeem, maar wil een correctief, een reactie zijn op wat er om hem heen gebeurt. Het lijkt alsof Kierkegaard zichzelf voortdurend tegenspreekt door verschillende pseudonieme auteurs op te voeren. Uitvoerig gaat Leendertz in op *Het afsluitend naschrift bij de wijsgerige kruimels* van de pseudonieme auteur Johannes Climacus uit 1846. Dit is het laatste pseudonieme werk en keerpunt in de geschriften van Kierkegaard, en daarom uitgegeven door S. Kierkegaard zelf. De beweging die de schrijverswerkzaamheid maakt is, van de 'dichter', van het 'esthetische', van de 'filosoof', van het 'speculatieve', naar de meest innerlijke bepaling in het 'christelijke'. ... Het werk gaat niet over de waarheid van het christendom, maar over de verhouding van het individu tot het christendom. Het gaat over het

verschil tussen objectieve waarheid gebaseerd op bewijzen, en subjectieve waarheid, die door toe-eigening ontstaat.

We moeten hierbij bedenken Leendertz met zijn studie bezig was, terwijl slechts vier van de in totaal twintig banden Dagboeken (*Papirer*) verschenen waren. Hij moest kennis nemen van de achter de werken liggende gedachten van Kierkegaard via de, volgens sommigen, inferieure *Efterladte Papirer*, die door Barfod en Gottsched waren samengesteld (1869/81). Op Ameland schrijft Leendertz nog drie boeken, waar de invloed van Søren Kierkegaard ruim in doorklinkt. Dit eiland was een waar eldorado voor bezoekers, waarvan de schrijfster Jacqueline van der Waals en de theoloog Oepke Noordmans later ook over Kierkegaard geschreven hebben. Van Carry van Bruggen is dit niet bekend, ze heeft Kierkegaard in ieder geval niet genoemd in haar filosofische boek *Prometheus*, nadat ze over dit werk met Leendertz gesproken had.

In 1929 en 1930 verschenen overzichtsartikelen van respectievelijk Maarten van Rhijn en Willem Leendertz in het *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, waarin de ontvangst en waardering van Kierkegaard tot dan toe in Nederland besproken worden.

1930 - 1945: Uitbreiding naar andere vakgebieden

In de jaren dertig verschenen vertalingen van Kierkegaards werken *Angst en Vrees en beven* van de hand van Siegfried van Praag, overigens zonder inleidingen. Roel Houwink vertaalde, zonder bronvermeldingen, *Dagboekfragmenten* en vier andere boekjes, waaronder *De Enkeling*, een kernbegrip bij Kierkegaard. *De leerschool van het lijden* kreeg tijdens de oorlog diverse herdrukken. Mej. A. Alma vertaalde *De lelie des velds en de vogel des hemels* (de versie van 1849). In 1941 verscheen *Uren met Kierkegaard*, waarin Pieter Hendrik Esser, naast een uitvoerige inleiding, een kleine selectie uit de werken en dagboeken gaf, die hij vertaald had uit het Duits en Engels.

Het tweede proefschrift over Kierkegaard ging over het begrip "Paradoxon", en verscheen twintig jaar na dat van Leendertz. De Duitstalige inhoud, die vermoedelijk alleen door de promotiecommissie bekeken is, werd verdedigd in Erlangen door dominee Klaas Schilder. Algebraïsche formules en meetkundige figuren verluchtigen het boek. Schilder had in *Wat is de hel?* (vanaf 1919 in opeenvolgende drukken steeds maar uitdijend) reeds thema's van Kierkegaard aangehaald, en zou in 1935 zijn excursie vervolgen in *Wat is de hemel?* Taeke Dokter beschrijft en interpreteert *De structuur van Kierkegaard's oeuvre* in 1936. Een uitvouwblad bevat een chronologisch overzicht van de pseudonieme, esthetische, religieuze en andere schrijverswerkzaamheden van Kierkegaard. Opmerkelijk is dat geen enkel woord gewijd wordt aan het soortgelijke proefschrift van Leendertz, dat eerder ook in Groningen verdedigd werd. Zijn promotor Willem J. Aalders geeft in de beschrijving van *Het woord existentie in het moderne spraakgebruik* (1933) wel de eer aan de theologen van de ethische richting, P.D. Chantepie de la Saussaye en Isaac van Dijk, dat zij Kierkegaard ontdekt hebben, maar vindt in de verdienstelijke dissertatie van Leendertz het bewijs dat hun vertalingen en artikelen geen theologische, laat staan filosofische bezinning of consequenties tot gevolg hadden!

De geestesstromingen die in de jaren twintig veld winnen en waar Kierkegaards gedachten aan bijgedragen hebben, zijn de dialectische of Zwitserse theologie onder invloed van Karl Barth en de existentie-filosofie onder invloed van Martin Heidegger. De belangstelling voor Kierkegaard vanuit de filosofische wereld versnelde de invloed ook op andere terreinen in Nederland. Gerardus van der Leeuw meldde in 1930 dat Kierkegaard een geestdriftige

bewondering en erkenning had ondervonden in de Duitstalige psychologie van Karl Jaspers en Ludwig Binswanger. In het eerste nummer van het pas opgerichte *Tijdschrift voor Psychologie* (1933) brengt C.H. de Leeuw Kierkegaard ter sprake als hij het heeft over de ‘*Kentering in de psychopathologie*’. P.H. Esser publiceert twee artikelen in hetzelfde tijdschrift over psychologische aspecten in het leven en werk van Kierkegaard. Esser is het met Aalders eens dat met name dialectische theologen Kierkegaards existentiebegrif te veel vergeestelijken, terwijl filosofen als Heidegger het religieuze aspect van Kierkegaard tot een leeg begrip maken, en dat je dus naar Kierkegaard zelf terug moet. Bij het overlijden van Leo Chestov, die zich in een van zijn laatste artikelen aan Kierkegaard en de existentie-filosofie wijdde, schrijft Esser nogmaals uitvoerig over Kierkegaard en ‘*de geloofspsychologie der tragedie*’ en het uiteindelijke verschil tussen beide denkers (1939). Van der Leeuw (1934) wil graag Kierkegaard als het grote voorbeeld voor ontwikkelingspsychologen voorstellen. Leendertz is met zijn tijd meegegaan, maar blijft zijn bron trouw door Barth, Heidegger en Jaspers vooral als studeerkamerlectuur te typeren. In het tijdschrift *Predikant en Dokter* (1934), dat slechts enkele jaargangen kende, legt hij uit wat Kierkegaard met existentie en vooral ‘nulpuntexistentie’, een term uit 1845, bedoelt heeft. De existentie is de verwerkelijking van een mogelijkheid, bij nulpuntexistentie blijft de mens in de mogelijkheid steken, uit angst voor het nemen van een beslissing of verantwoordelijkheid.

De Nederlandse letterkunde wordt belicht door de dichter, essayist en literair historicus Jan Albertus Rispens die 61 referenties naar Kierkegaard opneemt in zijn *Richtingen en figuren in de Nederlandsche letterkunde na 1880* (1938). Het blijken zijn persoonlijke ijkingen te zijn van de besproken schrijvers ten opzichte van Kierkegaard. In zijn verzamelde opstellen *De geest over de wateren* (1950) is, naast een polemieek met Just Havelaar over Kierkegaard uit 1924, de beoogde inleiding bij de vertaling van *Angst* (1933) opgenomen. Van zijn hand is eveneens het eerste gedicht over Søren Kierkegaard gepubliceerd. De literaire criticus Menno ter Braak uit zijn bekendheid met Kierkegaard door verschillende keren naar hem te verwijzen.

Katholieke en Vlaamse geleerden speelden geen rol van betekenis in de Nederlandstalige Kierkegaard-studies tot ver in de dertiger jaren, ondanks het feit dat Romano Guardini en Erich Przywara al in de jaren twintig uitvoerig over Kierkegaard publiceerden in het Duits, toen een algemeen gangbare taal onder wetenschappers. De boeken van Kierkegaard die in katholieke boekerijen aanwezig waren, stonden echter op de Index in de categorie Verboden of Streng voorbehouden boeken, zodat de animo om over Kierkegaard te schrijven niet erg groot geweest zal zijn. Anton van Duinkerken schreef in *Verscheurde christenheid* (1937) in eerste instantie waarderend over Søren Kierkegaard, maar enkele bladzijden later schreef hij kardinaal John Henry Newman toch betere denkbeelden toe. Kierkegaard zou zich niet bekommeren om het dwingende verband tussen het existentiële en het liturgische, om de samenhang tussen bezieling en leer of de paradox van individu en gemeenschap. Przywara had Newman ooit als ‘de katholieke Kierkegaard’ betiteld.

In 1939 richtte Alphonse De Waelhens met anderen in Leuven het *Tijdschrift voor Philosophie* op, een tijdschrift dat onafhankelijk was van bisschoppelijke inmenging. De Waelhens maakt in zijn tijdschrift melding van Kierkegaard in relatie tot de existentialisten van die tijd en in de tweede jaargang beschrijft hij de eerste integrale Engelse vertalingen van Kierkegaards werken, die pas rond 1938 verschenen. De Waelhens had via de Franse filosoof Jean Wahl kennis gemaakt met de denkwereld van Kierkegaard.

1945-1970: Existentialisme en gedenk jaren

De relatieve hausse in aantallen publicaties over Kierkegaard in deze periode is te danken aan de enorme na-oorlogse belangstelling voor het existentialisme wat door Jean-Paul Sartre, Albert Camus en anderen gepropageerd werd. De dissertatie van C.A. van Peursen over *Riskante filosofie. Een karakteristiek van het hedendaagse existentiële denken* (1948) verwijst voortdurend naar Kierkegaard als bron van inspiratie voor de beschreven denkers. Kierkegaardiaanse termen worden geadapteerd en hun religieuze tinten worden eraf geslepen. De Vlaamse en Nederlandse katholieke wereld werd mede door het existentialisme gestimuleerd om de oorspronkelijke Kierkegaard te bestuderen. De aanstaande honderdste sterfdag droeg vermoedelijk ook bij tot een aantal vertaalprojecten, waardoor Jan Sperna Weiland na zijn Engelstalige dissertatie (1951), *Wijsgerige kruimels of een kruimeltje filosofie* (1955) naast het al eerder vertaalde *Het begrip angst* (1958) beschikbaar maakte voor Nederlandstalige lezers. Hans van Munster deed op basis van Kierkegaards 'Papirer' een promotiestudie aan de Katholieke Universiteit in Leuven naar *De filosofische gedachten van de jonge Kierkegaard 1831-1841* en had daarmee een groot aantal vertaalde *Dagboek aantekeningen* beschikbaar voor een Prisma pocket (1957). Hij ging verder met vertalingen van *Redevoeringen* (1959) en bezorgde 150 jaar na de geboorte van Kierkegaard, naast een algemene inleiding, de vertaling van *De ziekte tot de dood* met als titel *Over de vertwijfeling. De ziekte tot de dood*. Volgens de pseudonieme auteur Anti-Climacus is dit een christelijk-psychologische uiteenzetting tot stichting en opwekking. Kierkegaard vond dit een van zijn belangrijkste boeken, waarin tegenstellingen overdacht worden en mens en God niet als objecten benaderd worden. Verhoudingen is het kernwoord in dit boek. Leendertz gaf ook in het honderdste sterfjaar een Kierkegaard-boek uit, nu een boek met *Fragmenten* en inleidingen tot het waar en hoe in Kierkegaards oeuvre. Een trapgewijze gang door Kierkegaards schrijverswerkzaamheid over de menselijke existentie-verhouding. Net als zijn eerste boek uit 1913 nog steeds goed leesbaar. In Vlaanderen verschenen vertalingen van *Johannes Climacus. De omnibus dubitandum est*, door Johan Grooten in 1957 en *De herhaling* door Johan Vanderveken in 1958. Kierkegaard heeft geschreven over de volmacht van de apostel in *Over het verschil tussen een genie en een apostel* (als N.C.S.V. brochure verschenen in 1959 in de vertaling van Simon van Lienden).

Er verschenen nu ook een tweetal monografieën over Kierkegaard van Vlamingen. Victor Leemans schreef *Søren Kierkegaard* (1956), een gang door Kierkegaards werken en dagboeken, en kritisch ingeleid door Alphonse De Waelhens met enkele argumenten ten faveure van Hegel en ideeën voor bijvoorbeeld een vergelijkende studie vanuit de fenomenologie. Over *Kierkegaards theologie - of de dialectiek van het christen-woorden* schreef Louis Dupré in 1958. In een inleidend hoofdstuk gaat Dupré in op het verband tussen Kierkegaards religieuze opvattingen en zijn psychologie. Vervolgens wordt Kierkegaard van binnen uit gevolgd in zijn religieuze existentiedialectiek langs enkele hoofdthema's. In deze jaren start de Groningse filosoof Bernard Delfgaauw een langlopende serie artikelen in het *Tijdschrift voor Filosofie* onder de titel *Kierkegaard-studies in Scandinavië*, waarin hij de internationale literatuur over Kierkegaard gedurende 25 jaar meedeelt aan zijn collega's. Frans van Raalten promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam over *Schaamte en Existentie. Een onderzoek naar de plaats en de werking van de schaamte in de menselijke existentie in het bijzonder met betrekking tot het werk van S. Kierkegaard* (1964). Van Raaltens latere werk is sterk door Kierkegaard beïnvloed, bijvoorbeeld het boek over *Angst* (1981). In 1968 verscheen het proefschrift van Martien van den Nieuwenhuizen over de *Dialectiek van de vrijheid. Zonde en zondevergeving bij Søren Kierkegaard*, waarin de auteur zich beperkt tot

Kierkegaards schrijverswerkzaamheden van 1841 tot 1846. Dit is het eerste proefschrift over Kierkegaard dat aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen verdedigd werd.

1971-2006: Algemeen bekend

Dit tijdperk laat ik beginnen met het verschijnen van *Kierkegaard; dagboeknotities*: de eerste vertaling van Wim R. Scholtens met inleidende hoofdstukken tot diverse thema's, zoals over Kierkegaards schrijverswerkzaamheid, de existierende denker, de religieuze mens, de westerse samenleving en kritisch christendom. Vervolgens verschenen van zijn hand een gestadige reeks van zeventien vertalingen met bijbehorende inleidingen, en artikelen in diverse tijdschriften. Ook verzorgde hij inleidingen bij vertalingen en studies van anderen. Wim Scholtens zorgde door zijn enthousiasme voor een nieuw elan in de Kierkegaard receptie van de na-oorlogse generatie, hoewel G. Huizinga in 1970 in *In de Waagschaal* nog schreef *Vaarwel Kierkegaard*. Volgens Wim Scholtens zou Kierkegaards tijd nog steeds moeten komen, omdat de ideeënrijkdom en verborgen systematische eenheid zo veelomvattend is, en het Deens een hoge drempel opwerpt. De integrale en consistente vertalingen van Howard en Edna Hong in het Engels zijn voor de huidige generatie een welkome bron voor studie en informatie, maar goede vertalingen in de eigen taal zorgen onmiskenbaar voor een groter bereik. Voor schrijver dezes was *Wilde ganzen, dagboeknotities 1846-1855* uit 1978 het beginpunt van Kierkegaard-lezen. Het meest opvallende voor mij, als bioloog die net met een tweede studie filosofie was begonnen, was de titel en vervolgens de tekst op het achterplat.

Vanaf 1981 kwamen er enkele nieuwe vertalers bij, hoewel het meestal bij één werk bleef: Pieter van Reenen met *Oefening in christendom* (1981), Gerard Rasch met *Denken en zijn* (1982) met daarin een hoofdstuk uit het *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift tot De wijsgerige kruimels* en een gedeelte uit *Een literaire recensie*, Jan Marquart Scholtz vertaalde eerst *Het dagboek van de verleider* (1981) en vervolgens *Stadia op de levensweg* (1987). In 1991 kwamen in de Privé-domein reeks Cora en Sybren Polet met een literair verantwoorde en chronologische reeks dagboekvertalingen en Renée Vink met *De onmiddellijke erotische stadia of Het muzikaal-erotische. Over Mozarts Don Giovanni*. Maria Veltman had in 1987 twee boeken het licht doen zien met vertaalde fragmenten en biografische schetsen. Als onderdeel van haar promotiestudie over Kierkegaard, kwam er in 1993 een vertaling van *Daden van liefde* uit haar hand. De helft van Kierkegaards proefschrift werd gepubliceerd als *Over het begrip ironie* in 1995, vertaald door Willem Breeuwer met een inleiding van Teddy Petersen. Als om het nieuwe millennium te vieren verscheen de vertaling door Jan Marquart Scholtz van Kierkegaards eerste grote werk *Of/Of* in 2000. In de landelijke pers werd dit boek uitbundig begroet alsof het de langverwachte roman van een bekend schrijver was, met pagina-grote stukken in Trouw, de Volkskrant en NRC-Handelsblad. Inmiddels is Marquart Scholtz begonnen met de integrale vertaling van het meest filosofische boek *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift bij de Wijsgerige Kruimels; ... existentiële bijdrage door Johannes Climacus*, waarvan de publicatie verwacht wordt in 2008. In 2005 vertaalde Udo Doedens een reeks teksten *In het teken van tegenspraak* en aan het begin van 2006 kwam een groot deel van "En literair meddelelse" als *Een passieloze tijd - de actualiteit van Kierkegaards maatschappijkritiek* weer beschikbaar door de inspanningen van Frits Florin. In Raster 115 verscheen een vertaling door Michal van Zelm van de eerste notitie van *Bij de opdracht aan 'Die enkeling'*. In de *Wijsheid van Kierkegaard* bezorgde Hans van Munster in 2006 teksten voor iedere dag van het jaar. Deze dagboekteksten en redevoeringen zijn grotendeels vernieuwde versies van vertalingen uit 1957 en 1959. Andere werken zullen

eveneens weer verkrijgbaar worden in hedendaagse vertalingen in de serie Søren Kierkegaard Werken, te beginnen met *Vrees en beven* (2006), *Wat de liefde doet* (najaar 2007), *De herhaling* (eind 2007), en *De ziekte tot de dood*.

Een elftal proefschriften is sinds 1987 over Kierkegaard verschenen, dus in vijftien jaar meer dan alle jaren ervoor. Of er op dit moment dissertaties in voorbereiding zijn is de schrijver niet bekend, wel heeft hij uit de mond van één filosofe/schrijfster gehoord dat ze ooit een proefschrift over Kierkegaard wil gaan schrijven. Kierkegaard heeft al gefigureerd in haar tweede roman. Etienne Kuypers' *Spelen met beelden* behandelt Kierkegaard als pedagoog. Existentialistische denkoefeningen van Kierkegaard en de fenomenologische benadering van het kind volgens de Utrechtse School van onder meer M.J. Langeveld helpen tot bevrijdend leven en handelen. Gerard Dick van den Bos onderzocht de Nederlandstalige Kierkegaardliteratuur tussen 1880 en 1930, in *Sporen van Kierkegaard* (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989). Gepke Hameete bestudeert bij Kierkegaard de betekenissen van 'individu', 'persoon', 'zelf', 'enkeling', in het bijzonder met betrekking tot de vrouw in *Kierkegaard: van exemplaar naar enkeling* (Vrije Universiteit Amsterdam, 1990). Johan Taels heeft zijn promotiestudie aan de Katholieke Universiteit van Leuven grondig omgevormd tot een helder geschreven boek: *Søren Kierkegaard als filosoof. De weg terug naar het subject* (1991). Uit het voorwoord van Wim Scholtens: "Met deze studie van Johan Taels is er eindelijk in het Nederlandse taalgebied een toegang tot Kierkegaards filosofische gedachtenwereld beschikbaar, die hem zorgvuldig in zijn eigen intenties respecteertDe schrijver rekent overtuigend af met de misvatting dat Kierkegaard slechts een anti-filosofische irrationele subjectivist zou zijn en auteur van een totaal gefragmentariseerd oeuvre zonder enige rode draad. ... Taels laat zien dat Kierkegaard, zowel in zijn diagnose als zijn therapie, op het huidige post-modernisme een goede 150 jaar vooruit is geweest. ...Misleidende sleutelwoorden als enkeling, subjectiviteit, het absurde, de paradox, herinnering en herhaling verklaart hij helder in hun onderling verband". Kierkegaard moet volgens Taels uiteindelijk gelezen worden als antwoord op de éne vraag: hoe abstract-profane kennis gekoppeld moet worden aan de kennis van de subjectiviteit in haar concrete, spirituele gedaante.

Het volgende filosofische proefschrift is van Cyril Lansink getiteld *Vrijheid en Ironie. Kierkegaards ethiek van de zelfwording* (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1997; nu ook als pdf-file te lezen): Over de morele taak van de mens volgens Kierkegaard, hoe deze taak ontlopen wordt en hoe ze gestalte krijgt in het leven. De auteur is gaandeweg gaan ontdekken dat je Kierkegaards begrip van het ethische (in verband met de ironie) niet los kunt koppelen van God, die bij Kierkegaard geen abstract begrip vertegenwoordigt, geen sluitstuk van een filosofisch systeem. God is veeleer de ultieme confrontatie van de mens met zichzelf ... Kierkegaards denken is erop gericht de mens bewust te maken van diens concrete werkelijkheid, een aan een gegeven bestaan gebonden opgave. In Lansinks slotbeschouwing wordt de paradoxale situatie beschreven van Kierkegaards eigen existentiële (on)mogelijkheid.

In het proefschrift van Frits Florin, die bijna veertig jaar eerder al eens over Kierkegaard publiceerde, wordt dieper ingegaan op het religieuze aspect van Kierkegaard: *Geloven als noodweer. Het begrip 'het religieuze' bij S. Kierkegaard* (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2002). In de religiositeit van Kierkegaard is het kernpunt de wording van het verantwoordelijke Zelf. Wie zo gelooft ziet af van eigenmachtigheid en macht over anderen. Dit geloof is een existentiële beslissing, en slechts onrechtstreeks mededeelbaar aan anderen. Het is een sprong over de grens van het beheersbare. ...Het kritische verstand begeleidt de weg ernaartoe. Florin legt verbanden tussen de centrale thema's van Kierkegaard en de denkwereld van de middeleeuwse mystiek. Eerder had Wim Scholtens dit punt al aangeraakt in "*Kijk, hier barst de taal*": *Mystiek bij Kierkegaard* (1991). Twee theologische studies over

Kierkegaard verschenen respectievelijk in 1999 en 2002 aan de Universiteit Leiden en de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen. Udo Doedens schreef de lijkige dissertatie over *Het eenvoudige leven volgens Søren Kierkegaard* (1999) en Pieter Vos over *De troost van het ogenblik. Kierkegaard over God en het lijden* (2002). Doedens gaat op zoek naar de bedding van Kierkegaards dramatische denken. Onder de angst en vertwijfeling strekt zich de grond uit waarin het bestaan zich hechten kan. Volgens de auteur is de notie van het eenvoudige fundamenteel in Kierkegaards denken. De auteur besteedt ruim aandacht aan de kritiek van Jürgen Habermas op Kierkegaards subject begrip. Vos zoekt aan de hand van Kierkegaards werken naar een denken dat aansluit bij de existentiële vragen van de lijdende mens.

Op de valreep van de twintigste eeuw was er nog een Groninger stem die bijna de hele eeuw over Kierkegaard geklonken heeft: *Oprecht veinzen* van Peter Vogelsang (1999). Hij maakte een uitvoerige studie naar 'het begrip ironie, vooral met betrekking tot Socrates', het proefschrift van Kierkegaard en wat eraan vooraf ging. Volgens Vogelsang is dit proefschrift een experiment van Kierkegaard geweest door zich niet openlijk tegen Hegels filosofie te keren, maar er juist

onderdeel van uit te maken. Door patronen, termen, uitdrukkingen en begrippen over te nemen voor eigen doeleinden, begon Kierkegaard zijn typische manier van werken volgens de indirecte communicatie. Als schrijver en polemist toont Kierkegaard wat hij filosofisch in zijn mars heeft. Het proefschrift is een ironische parodie op het hegelianisme.

De meest recente studie is geschreven aan de Katholieke Universiteit Leuven (2003) door Karl Verstrynge, en uitgegeven als *De hysterie van de geest. Melancholie en zwaarmoedigheid in het pseudonieme oeuvre van Kierkegaard*. Kierkegaard heeft aan het begrip melancholie geen afzonderlijk boek gewijd, hoewel het fenomeen als zwaarmoedigheid ('tungsind') bij hem zelf een grote rol speelt, zie bijvoorbeeld een bloemlezing van Kierkegaardteksten in Romano Guardini's *Over de melancholie* (2001). Deze zwaarmoedigheid wordt gezien als een zich afsluiten van het subject voor de concrete werkelijkheid waarin het leeft en handelt. Verstrynge gaat uitgebreid in op de structuur van het kierkegaardiaanse zelf, en beschrijft vervolgens de verschillende gestalten van de zwaarmoedigheid in Kierkegaards werken.

Auteurs als Paul Cruysberghs, Frits Florin, Etienne Kuypers, Cyril Lansink, Jan Sperna Weiland, Johan Taels en Karl Verstrynge hebben zich eveneens ingespannen met een veelvoud aan artikelen over thema's van Søren Kierkegaard. Als resultaat van drie symposia verscheen de verzamelbundel *Kierkegaard en de twintigste eeuw* (1989) onder redactie van Etienne Kuypers, *Kierkegaard en het moderne denken in een Bevrijde Stad* (1994), een uitgave van de Werkgroep Kierkegaard van de Faculteit voor Vergelijkende Godsdienstwetenschappen te Antwerpen, en een themanummer van het *Tijdschrift voor Filosofie* dat een speciale losse uitgave kent onder de titel *Søren Kierkegaard. Spreken en Zwijgen* (2001). Onder redactie van Kuypers verscheen in 1994 *De levende Kierkegaard* met daarin onder andere twee beschouwingen over Kierkegaards opvattingen met betrekking tot 'de wetenschap'. Postuum

verscheen in 1995 *Kierkegaard - Waarheid en menselijkheid* met enkele artikelen van Bernard Delfgaauw. In de reeks *kopstukken filosofie* van uitgeverij Lemniscaat is in 2001 het deel over *Kierkegaard* verschenen dat door Patrick Gardiner geschreven is. Een inleiding waarin kritische geluiden meeklinken. In 2002 verscheen er eindelijk een themanummer van *Wijsgerig Perspectief* over Kierkegaard.

In vele studies en essaybundels speelt Kierkegaard een grotere of kleinere rol, teveel om ze hier te bespreken. Voor zover ze de samensteller ter kennis zijn gekomen zijn ze opgenomen in de diverse hoofdstukken.

Kierkegaard in de tegenwoordige tijd

Het heden met zijn hedendaagse communicatiemiddelen kan volgens Herbert Dreyfus in *Internet* (2002) leren van Kierkegaards ideeën over massacommunicatie. De besproken tekst uit 1846 is in het Nederlands beschikbaar, verstoep in *Denken en zijn* (1982) en *Een passievolle tijd* (2006) in een hoofdstuk uit “Een literaire recensie”. Kierkegaard waarschuwt in “Het heden” tegen het nivellerend effect op kwalitatieve verschillen in status en waarden, die wordt veroorzaakt door de afstandelijke, belangeloze reflectie en nieuwsgierigheid van Pers en Publiek. Alles is gelijk. De oorzaak van deze nivellering ligt in de massale verspreiding van niet-plaatsgebonden informatie, waardoor er een niet-betrokken, afzijdige toeschouwer ontstaat. Iedereen kan ergens een mening over vormen zonder informatie uit de eerste hand te hebben of verantwoordelijkheid te dragen voor die mening, hetgeen wil zeggen tot handelen over te gaan. Een voorbeeld in het recente verleden is de miljoenvoudige mening over de bondscoach van het Nederlands voetbalelftal tijdens de EK 2004, waar o.a. politici en theatermensen meenden verstand van voetbal te hebben, terwijl ze alleen maar naar tv-beelden hadden gekeken. Er was een schijnbare betrokkenheid bij de gebeurtenissen.

Dreyfus gaat vervolgens in op de huidige mogelijkheden en risico's van het Internet. Veel publicisten op het Web zijn anoniem, waarbij zelfs het afzenderadres geheim kan worden gemaakt. De betrouwbaarheid van gegevens is niet geautoriseerd en het hangt van het inzicht van de lezer af of ook andere bronnen geraadpleegd gaan worden, wanneer men tenminste een probleem wil oplossen. Kierkegaard schrijft in zijn dagboek “Het is beangstigend dat iemand die niemand is ... om het even welke misvatting in omloop kan brengen zonder enige gedachte aan verantwoordelijkheid en daarbij geholpen wordt door dit wanstaltig gegroeide communicatiemiddel” (*Papirer VIII 1 A 540*) en in het volgende dagboekfragment:

“Onophoudelijk gaat dat maar door met de perfectionering van de communicatiemiddelen, zodat de verspreiding van geleuter steeds grotere omvang kan krijgen. En niemand schijnt er aan te denken, dat het veel harder nodig is nu eens machines tegen dit soort luchtverontreiniging uit te vinden, om al dat geklets, waaraan hele staten ten onder gaan, eens te bestrijden” (*Papirer IX A 378; Wilde ganzen, nr. 50*).

Hij heeft de Pers op het oog, maar de fragmenten zouden evenzeer op het Internet van toepassing kunnen zijn. Het Internet

uitzetten kan, maar waar sommige uitgevers besloten hebben om hun tijdschriften alleen nog maar digitaal te publiceren, hebben we geen keus. Gebruikers die zichzelf niet verliezen in het, esthetische, spel van de virtuele gemeenschap ervaren het net vooral als een heel nuttig en snel communicatiemedium. Het is van belang Kierkegaards remedie tegen oppervlakkigheid en nivellering te weten. De eindeloze reflectie, zonder noodzaak tot beslissen en handelen, moet doorbroken worden door te reageren met een oneindige hartstocht en een onvoorwaardelijke verplichting op ons te leggen. Dan leven we volgens Kierkegaard in de religieuze bestaanssfeer. Peter Sloterdijk besteedt in zijn *Sferen* (2003) aandacht aan Kierkegaard in het hoofdstuk over de metafysica van de telecommunicatie. Hoe komt het dat in de monotheïstische macrosfeer de ‘machtsdrager’ op afstand invloed kan uitoefenen, zonder zich voortdurend in persoon te moeten tonen. Kierkegaard heeft geschreven over de volmacht van de apostel in *Over het verschil tussen een genie en een apostel*. De gevormachte kan de centrale figuur *in absentia* vertegenwoordigen alsof de afwezige reëel aanwezig is. Naar de onzelfzuchtige (?) boodschapper luisteren betekent zoveel als naar de heer zelf luisteren. Hoewel Sloterdijk op het eind nog enkele woorden wijdt aan de legalisering van de genialiteit uitlopend in de moderne massacultuur met een onafgebroken openbaring van trivialiteit, is hij kennelijk vergeten te vermelden dat dit ook al door Kierkegaard gesignaleerd was.

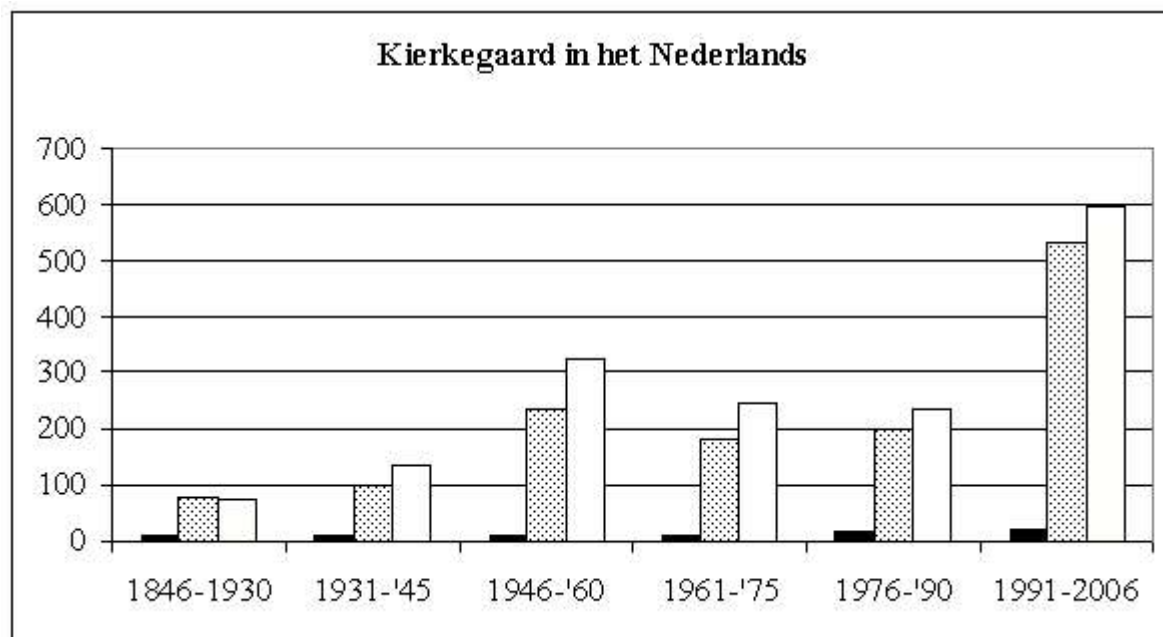
Terwijl dit stuk geschreven wordt zijn de gebeurtenissen in de wereld via de media over ons heen gebuiteld. De moord op een Nederlandse cineast en het dientengevolge moeten onderduiken van enkele parlementariërs. Als gevolg van het vrije woord en beeld dat ongeremd via radio, tv en internet bij voor- en tegenstanders van een mening terecht komt. Ons wereldbeeld dat aan alle kanten gemanipuleerd en getrukeerd wordt, waar zelfs foto's of cartoons niet meer 'waar' hoeven te zijn. Maar daarnaast een alles verwoestende tsunami, die ook een golf van reacties aan hulpacties teweegbrengt bij een wereldwijde bevolking.

II. Vertalingen door de tijd

Van het oorspronkelijke aantal van ruim 6000 bladzijden in de *Samlede Værker* (ruim 5000 in de pocket uitgave van 1991) is naar schatting 70 % vertaald in het Nederlands. Integraal vertaald zijn 20 van de 37 werken. Hierbij is sprake van een grote tijdsspanne en, daaruit voortvloeiend, veel verschillende vormgevingen, verschillende stijlen en kwaliteiten van vertalingen. Enkele werken, zoals *Het Begrip Angst*, *Vrees en Beven* en *Liefde-daden*, zijn meerdere keren vertaald en uitgegeven bij verschillende uitgevers. Twee uitgaven van *Stichtelijke toespraken* zijn voor zover bekend in het geheel niet vertaald (de twee toespraken van 5 maart 1844 en de ene van 20 december 1850). Het *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift* is zeer fragmentarisch vertaald, maar een integrale vertaling staat nu op stapel, en van de *Christelijke toespraken* is ongeveer 20 % vertaald. Het *Boek over Adler* dat nooit als boek uitgegeven is door Kierkegaard, maar in de *Papirer* voorhanden is, is ook maar zeer fragmentarisch in de vorm van enkele dagboekvertalingen verschenen. Hier wrekt zich het gegeven dat in het verleden geen enkele uitgever in het Nederlandse taalgebied zich ten doel stelde een integrale uitgave van de complete werken van Søren Kierkegaard te bezorgen binnen een redelijke termijn en in een uniforme uitvoering.

Op grond van de beschikbare gegevens kan een schatting gemaakt worden van het minimum aantal secundaire en tertiaire referenties naar Kierkegaard. In de figuur is de afgelopen 150 jaar opgedeeld in zeven periodes, waarin de tijd tot 1930 als één blok is genomen. Deze periode is uitvoerig doorgelicht door Van den Bos (1989). Diederik Grit (1993) toont vervolgens aan dat de eerste Kierkegaard verwijzing in het Nederlands al in 1846

geweest is door Eduard Boas, en dat de eerste Vlaamse referentie dateert uit 1923. De vroege Kierkegaard vertalingen stonden op de Katholieke Index van boeken met een "Verboden" dan wel "Streng Voorbehouden" karakter (*Lectuur-Repertorium, eerste en tweede uitgave*),

hetgeen een uitvoerige studie en publicatiestroom uit het zuidelijke Nederlandse taalgebied zeker niet stimuleerde. Het grote aantal referenties in de vijftien jaar na 1990, vindt enerzijds een oorzaak in de moderne techniek, nl. om met behulp van het internet te zoeken op trefwoorden, en anderzijds in een toegenomen interesse in filosofie en religie. Inleidingen in de filosofie, rijk geïllustreerde boeken over filosofen en filosofische stromingen verschijnen in een gestage stroom. Alles wat al eens gedacht is, wordt vanuit recente inzichten opnieuw belicht. Volgens sommigen is dit een effect dat mede toegeschreven kan worden aan de recente eeuwen- en millenniumwende. Wat wel duidelijk is dat Søren Kierkegaard helemaal tot de klassieken behoort. Opmerkelijk is dat de grondlegger van het existentialisme niet vermeld wordt in het hedendaagse *Nieuw Cultureel Woordenboek*, waar bijvoorbeeld in *Het Encyclopaedisch Handboek voor het Moderne Denken* en *Scientia* ruim aandacht is besteed aan Kierkegaard.

In de grafiek staan steeds per tijdvak het aantal vertalingen (primaire Nederlandstalige bronnen), het aantal proefschriften, studies en andere publicaties met nadruk op Kierkegaard (voetsporen: secundaire Nederlandstalige bronnen), en in de rechter kolom het aantal tertiaire bronnen met sporen Kierkegaard. De aantallen studies en verwijzingen zijn onderschattingen. Er blijven altijd onderbelichte of in het geheel niet geëxploreerde gebieden. Bovendien zouden de verschillende drukken van een boek meegeteld kunnen worden, want als een boek met een tussenpoos van een generatie lezers opnieuw uitgegeven wordt, betekent dit in feite een nieuwe markt.

III. Dagboek aantekeningen en vertalingen

De indeling van de dagboekteksten zoals bijeengebracht in de *Papirer 1909-1948* is schematisch weergegeven in de tabel op de volgende pagina, met een overzicht van de netto aantallen bladzijden in de linker helft en de aantallen teksten in de rechterhelft, waarbij tevens het (kleinere) aantal Nederlandstalige vertalingen is aangegeven.

De delen van de *Papirer* worden met een Romeins cijfer aangeduid en bevatten chronologisch gerangschikt de eigenlijke dagboek aantekeningen (A) in schriften en op losse vellen. De B-teksten bevatten verschillende versies van niet gepubliceerde werken en op- en aanmerkingen bij zijn uitgegeven of uit te geven werken. De C-teksten zijn preken, voorstudies, excerpten uit ander werk, uitgeschreven colleges, en zijn onderverdeeld in theologische, filosofische en esthetische teksten.

Voor 1950 zijn een aantal dagboekteksten vertaald en uitgegeven, zoals bijvoorbeeld door Roel Houwink in 1935. *Uren met Kierkegaard* uit 1940 van P.H. Esser bevat een kleine afdeling met dagboekfragmenten evenals dertig jaar eerder de *Nieuwe Keur*, samengesteld door R.M. Chantepie de la Saussaye. Vrijwel alle dagboekteksten die vertaald zijn in deze periode, zijn echter zonder bronvermelding weergegeven. Op het geheel van de na 1950 vertaalde teksten en fragmenten van dagboeknotities vormen ze een klein gedeelte, maar het is niet uitgesloten dat hierbij unieke vertalingen voorkomen.

Band	A	B	C-theol	C-esth	C-fil	A-tekst	B-tekst	C-thtekst	C-estekst	C-filtekst
I	153	27	21	99		107/341	7	1/45	5/82	
II	212	22	35	2	17	230/824	21	36	3	26
III	92	125	27		8	74/246	19/192	4/25		15
IV	90	230	15	8	120	74/256	24/176	1	26	11/100
V	40	299			10	38/113	35/237			13
VI	61	207			3	45/156	14/235			5
VII-1	145	223			4	104/251	7/234			5
VII-2		343					22/61			
VIII-1	320					185/681				
VIII-2		286	29		1		30/197	192		1
IX	286	103				143/500	14/73			
X-1	428					156/682				
X-2	463					140/644				
X-3	502					141/800				
X-4	482					136/674				
X-5	188	236				54/167	13/293			
X-6		406	31				197	20		
XI-1	442					147/593				
XI-2	436					123/439				
XI-3		442					4/336			
Band	A	B	C-theol	C-esth	C-fil	A-tekst	B-tekst	C-thtekst	C-estekst	C-filtekst
Totaal	4340	2949	158	109	163	1897/ 7367	198/ 2325	6/ 319	5/ 111	11/ 165
Samen	7719					2117/ 10.287				

Hans van Munster heeft in 1957 een uitgebreide selectie (464) dagboekteksten of onderdelen van teksten gepubliceerd als Prisma pocketboek. Aan de hand van deze teksten is zijn proefschrift van 1956 opgebouwd (Als boek werd het in 1958 uitgegeven). Het eveneens in 1958 verschenen boek van Louis Dupré bevat ruim 170 tekstfragmenten uit de *Papirer*. Dankzij Wim Scholtens komt in de zeventiger jaren een grote stroom vertalingen beschikbaar in het Nederlands. Maria Veltman publiceerde in 1987 twee biografieën over Kierkegaard met

in totaal een honderdvijftigtal vertalingen van dagboekteksten. Haar ene werk gaf slechts een indicatie van de vindplaatsen in de delen van de *Papirer*, maar daarentegen geen verwijzing naar de vindplaats in haar eigen boeken.

Waren de vertalingen tot en met Maria Veltman voornamelijk afkomstig van katholieke auteurs, in 1991 verscheen een vertaling van Cora Polet naar een selectie van Sybren Polet vanuit een literaire invalshoek maar met een protestantse ondertoon. Grethe Kjær heeft ruim 60 dagboekaanhalingen gebruikt om *Kierkegaards kinderjaren en zijn visie op opvoeding* (1995) te componeren. Frits Florin heeft in 2003 met *Tegen de vertwijfeling* gezorgd voor een kleine uitbreiding van het aantal unieke teksten in het Nederlands. In 2005 bezorgde Udo Doedens naast andere teksten een kleine zestig nieuwe dagboekvertalingen in *In het teken van tegenspraak*. In de *Wijsheid van Kierkegaard* bezorgde Hans van Munster teksten uit werken en dagboeken, waarvan slechts enkele niet eerder vertaald zijn.

Aan de hand van deze boeken heb ik een collatie van dagboekteksten in Nederlandse vertalingen samengesteld. Deze collatie is als APPENDIX aan het boek toegevoegd. Zie aldaar. Vrijwel altijd zijn de *Papirer* 1909-1948 als uitgangsmateriaal voor de vertaling genomen.

In totaal zijn er tenminste 2117 unieke *Papirer* teksten geheel of gedeeltelijk vertaald. Eén tekst komt in tien verschillende boeken voor: I A 75, over Kierkegaards verkregen inzicht in Gilleleje op Jutland: “*Het gaat erom een waarheid te vinden, die waarheid is voor mij, de idee te vinden waarvoor ik leven en sterven wil. Wat baat het mij wanneer ik een zogenaamde objectieve waarheid zou ontdekken, dat ik mij door de systemen van de filosofen heenwerk?*”. Tekstverdubbelingen komen veel vaker voor, bijna zeshonderd keer. *Aforismen* is verantwoordelijk voor de grote meerderheid van deze verdubbelingen, maar deze teksten zijn meestal slechts de kernzin van een *Papirer*-tekst. Uit de B-gedeelten van de *Papirer* zijn vaak meerdere fragmenten vertaald, zonder dat hier sprake is van dezelfde teksten. Uit het *Boek over Adler* (VII B 235) zijn fragmenten vertaald van 26 bladzijden, en van *De bewapende neutraliteit* (X 5 B 107) 9 bladzijden. In de *Søren Kierkegaard Skrifter* hebben de *Journaler* een andere notatie gekregen en zijn via sks.dk te raadplegen.

IV. Søren Kierkegaard op radio, televisie, en film

In de tweede helft van de twintigste eeuw is een steeds toenemend deel van de communicatie en algemene educatie gaan verlopen via kijk- en luisterkasten. Het geschreven woord in brochures en tijdschriften of verzamelbundels dient achteraf als geheugensteuntje. De aantallen luisteraars en kijkers per keer kunnen gemakkelijk de totale lezersschare tot dan toe overtreffen en mogelijk tot verdere verdieping aansporen.

In 1958 maakt het *Katholiek Archief* melding van een serie van de Zuid-Duitse radio te Stuttgart met uitzendingen over bekende critici van de Kerk, onder wie Søren Kierkegaard. *De Bazuin* 1963-1964 publiceerde een toespraak van Th. Janssen voor de radiatorubriek *Zwart*

op Wit van de KRO. Ook in 1963 is er een lezing van J.A. Oosterbaan voor de radio, zoals een vermelding in het *Bulletin Theologische Radiocolleges* doet vermoeden. Van een eerste (?) televisieportret van Kierkegaard maakt K.E.H. Oppenheimer gewag in *In de Waagschaal Nw. Jg. 1 (2), 1972* (serie van de Ikon over Theologen). Een andere Ikon serie bevatte een deel met Marx en Kierkegaard als hoofdrolspelers (Culpitt, *Zee van Geloof*, 1985). Eerder die zomer, op 9 juli 1985 was een NCRV-Literama uitzending gewijd aan Søren Kierkegaard. Wim Ramaker had onder de titel *De subjektiviteit is de waarheid* een vraaggesprek met Wim Scholtens, Bernard Delfgaauw en Amy van Marken, en er werden fragmenten uit verschillende werken voorgelezen door Kirsten Rahbek (*Literama*, 1985). In een KRO-dagsluiting *Bewogen grensgangers* sprak Wim Scholtens op 22 november 1987 (Ambro Bakker e.a., *Beelden van Mensen*, 1988), en deze uitzending is later nog eens herhaald. Voor het KRO programma *Glas in Lood* met de serie *Meesters van de Spiritualiteit* van Bob Jongbloed e.a., uitgezonden op 24 april 1986 van 15:06-16.00 h was Wim Scholtens aangekondigd in *STUDIO-TV en radiogids* (no. 16, 1986) met een tekst van Søren Kierkegaard: *Pas op voor de macht van de wilde ganzen*. Iets over Kierkegaard was te zien in de Teleac/NOT serie over filosofen *Denken doorzien* (1999) van Simone van der Burg. De IKON-Radio zond op 10 augustus 2003 een vraaggesprek met Andy Sanders uit over Kierkegaards *Vrees en Beven* en het offer van Abraham.

Minimaal drie films werden vertoond op de Nederlandse televisie waarin thema's of boeken van Søren Kierkegaard verbeeld werden: van Paula van der Oest werd *Achilles en het zebrapad* uitgezonden op 25 april 1995 en herhaald in 1996 in het VPRO programma *Lolamoviola*. De film is gemaakt naar aanleiding van het gelijknamige essay van Yolande Jansen in *Filosofie Magazine*, 1993, en gebaseerd op *De Ongelukkigste* (onderdeel van *Of/Of*). *Journal du seducteur* is een lange Franse speelfilm van Danièle Dubroux (1995), zoals gemeld werd in *de Volkskrant* op 1 maart 1997. In 2004 maakte Mischa Kroes zijn eindexamenfilm voor de Filmacademie naar een thema van Kierkegaard (Jan Pieter Ekker in *de Volkskrant*). *Requiem für eine Freundin* werd op 16 juli 2004 uitgezonden in Filmlab op TV3. Sporen van Kierkegaard in films en series vallen eveneens te noteren: Ton Crijnen in *Trouw* over Woody Allen's semi-filosofische teksten. Een eigen waarneming betrof de Amerikaanse serie *Who's the boss* waar dochter Samantha een keer thuiskomt en zegt dat ze net een college over Kierkegaard achter de rug had. De Noor Gustavson produceerde in 2000 een film over *De wereld van Sofie* van Jostein Gaarder, waarin Kierkegaard ook bezocht wordt (Jann Ruyters in *Trouw*). De uitgebreidere serie werd in december 2002 voor de IKON-televisie vertoond in acht afleveringen (Nico de Fijter in *Trouw*).

De Filmkrant maakt in 2001 melding van het Filmfestival in Venetië. De voormalige filosofiestudente Jill Sprecher maakte de film *Thirteen conversations about one thing*, waarbij ze beïnvloed was door Søren Kierkegaard, Bertrand Russell en Arthur Schopenhauer. In 2002 wordt ook de film *Waking life* van Richard Linklater door Kevin Toma in verband gebracht met Kierkegaard. Eveneens in *De Filmkrant* (april 2004) worden films van de Deense cineast Carl Th. Dreyer besproken

door Dana Linssen: *Ordet* (Het woord) is gemaakt onder invloed van Kierkegaard. Over Ingmar Bergman en zijn beïnvloeding door de Deense buurman zijn geen gegevens teruggevonden in Nederlandstalige (auto)biografieën (wel in Engelstalige).

V. Søren Kierkegaard en de beeldende kunst

In een boekje over Europese beeldhouwkunst heeft J.P. Hodin (1961) het over een ideologisch tijdperk in de kunst, die onder meer bepaald zou zijn door Darwin, Nietzsche en Kierkegaards "Angst". De generatie van beeldhouwer Lynn Chadwick verlegde het accent van de "Angst" naar de aanval en de verdediging.

Uitvoeriger Nederlandstalige informatie kwam beschikbaar bij de tentoonstelling in het Rijksmuseum te Amsterdam over *Twee Gouden Eeuwen - schilderkunst uit Nederland en Denemarken* (2001). De catalogus bevat een essay van Ragni Linnet over de tijdgeest van de Deense schilders, zoals weerspiegeld in sommige schilderijen. "Het interessante" was een thema dat Kierkegaard in verschillende van zijn werken bekritiseerde.

Wim R. Scholtens was niet alleen een groot Kierkegaard kenner en vertaler. Hij was ook kunstenaar en als Sixtus heeft hij een reeks pentekeningen gemaakt naar aanleiding van de *Diapsalmata* en dagboek aantekeningen. Enkele van deze karikaturale tekeningen zijn gepubliceerd in verschillende afleveringen van *Filosofie* (1992). Met zijn goedvinden is deze bibliografie verluchtigd met een selectie van dit deel van zijn werk. Daarnaast heeft hij o.a. ook het Kierkegaard-beeldje gemaakt dat in de Howard and Edna Hong Kierkegaard Library staat. Een afbeelding daarvan staat op de omslag van de bibliografie *160 jaar... etc.*

Ook andere beeldende kunstenaars zijn aanwijsbaar beïnvloed door Kierkegaards gedachtegoed. Een bericht van Sandra Spijkerman in *Trouw*, december 2001 gaat over een expositie in Haarlem van de schilder Emo Verkerk die zich grondig verdiept in zijn hoofdpersonen, waaronder Kierkegaard. Op het internet wordt door Aart van Zoest melding gemaakt van de schilder Wim Buitendijk, die onder meer ideeën van Kierkegaard visualiseert. In mei 2005 vond ik door een reeks van niet geplande gebeurtenissen bij de VVV van Leerdam het boekje met de tekst bij de aldaar gehouden tentoonstelling "*Wim Buitendijk - Binnenvaart*" (2002).

VI. Søren Kierkegaard in schouwburg en concertzaal

Bij een zoekactie naar Kierkegaard op Nederlandstalige pagina's op het Internet kwam ik een aantal muzikale referenties op het spoor. In *Mens en Melodie* (1-2002) staat een artikel van Els van Swol over de componiste Christina Viola Oorebeek, die in een Kierkegaardiaans licht gezet wordt. Van de Amerikaanse componist Samuel Barber was het muziekstuk *Kierkegaard's Prayers* via de Nederlandse radio en concertzalen te beluisteren. Hoewel geschreven bronnen voor mij onzichtbaar zijn gebleven moeten er berichten zijn verschenen in omroepbladen en kranten. Louis Andriessen meldde in een hoorcollege over het componeren van zijn muziekstuk *De Tijd* (1980) dat het gevoel van tijd en eeuwigheid een verklaring vond in *Het begrip angst* van Søren Kierkegaard (Kees van der Wiel, internetbron; op de Nijmeegse campus circuleert wellicht een uitgeschreven of gedrukte weergave).

Guusje Eijbers maakte voor haar toneelproductie *Spookhuis* (1990), uitgevoerd van 22-30 juni 2002 door Het Gebeuren, gebruik van teksten van Søren Kierkegaard en Salman Rushdie. De Noorse toneelschrijver Henrik Ibsen heeft zijn werken geschreven met een keur van kierkegaardiaanse begrippen in zijn achterhoofd, maar de naam Kierkegaard wordt niet expliciet in een stuk genoemd (Fetter, 1917). De Zweedse toneelschrijver August Strindberg

beschrijft in zijn autobiografische roman *De zoon van een dienstbode* de invloed van de teksten van Kierkegaard en Ibsen op zijn vorming.

VII. Søren Kierkegaard in de literatuur

De literaire criticus Jan Albertus Rispens beschrijft de schrijvers van 1880 tot 1937 en meet ze in 61 referenties af tegen zijn grote voorbeeld Kierkegaard. Gerard Knuvelder vermeldt in het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1950 en 1953) Kierkegaard enkele malen, hoewel dit in latere drukken niet altijd in de registers van namen terug te vinden is. De eerste referentie is opmerkelijk genoeg gehaald uit de inleiding van P.N. van Eyck bij de heruitgave van *Akbar, een oosterse roman* van P.A.S. van Limburg Brouwer (1941, oorspronkelijke uitgave 1873). Van Eyck vergelijkt de schrijver Conrad Busken Huet met de spinozist Van Limburg Brouwer: "Wanneer Huet ... een dieper persoonlijkheid had bezeten ... zou hij tot de grote vertwijfelden van zijn eeuw, tot een Kierkegaard, tot een Baudelaire, een Nietzsche, behoord hebben". Knuvelder noemt bij de bespreking van de protestantse schrijvers, dat Georg Frans Haspels (1864-1916) de eerste Nederlandse letterkundige was, die Søren Kierkegaard citeerde. Voor het gehoor van de Nederlands Hervormde Predikantenvereniging zou Haspels zich weinig bevreesd getoond hebben voor de anti-godsdienstige houding der Tachtigers (in 1898). De dichteres Jacqueline van der Waals wordt in hetzelfde hoofdstuk genoemd met haar Kierkegaard studie (1920).

Een verzameling literaire boeken met Kierkegaard of kierkegaardiaanse thema's als onderwerp of schijnbaar terloopse aanduidingen is opgevoerd in Hoofdstuk VI-C. Enkele voorbeelden noem ik hier. Via het boekenweekgeschenk van 1984, *De Ortolaan* van Maarten 't Hart, is Kierkegaard binnengeslopen bij een groot publiek. Het boekje is opgebouwd rond thema's van Kierkegaard en Adorno. Het valt echter te betwijfelen of dit boekje een prikkel tot verdere studie van onze hoofdpersoon geweest is. Wel is het boekje, ook bij de heruitgaven, zeer ruim besproken in de landelijke pers zoals in een speciaal onderdeel van Hoofdstuk 7 te vinden is. In vrijwel alle recensies werd de verbinding met Kierkegaard besproken. Ook in andere boeken van 't Hart komt Kierkegaard soms even ter sprake. In een themanummer van *Maatstaf* over dagboeken, heeft 't Hart een essay gepubliceerd over de dagboeken van Kierkegaard (ook opgenomen in *Het Eeuwige Moment*). Maarten 't Hart heeft ooit Deens geleerd om Kierkegaard in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen, al bleek later volgens eigen zeggen dit een te grote opgave (*Hollands Maandblad*, 1997). In het kader van

de boekenweek in 2002, met als thema 'Liefde', heeft Rosita Steenbeek een selectie gemaakt van teksten uit de serie Privé-domein. Enkele dagboekteksten over Regine Olsen duiken op in het *Liefdesdomein* (van Lou Andreas-Salomé tot Belle van Zuylen). Na de 'Liefde', de 'Dood' in 2003 met een spoortje Kierkegaard in één van de boekenweekessays (Nico ter Linden: *De dag zal komen, Janus*). Al in één van de eerste boekenweekgeschenken, *Geschenk 1933*, viel de naam van Kierkegaard in een stukje van mevrouw Prins-Bok over Jacqueline van der Waals.

Een internet-krantenabonnement bracht me bij een mij onbekende krant uit hetzelfde uitgeverijconcern, namelijk *de Stentor* (Regio Zutphen/Deventer), met een verhaal over de dichter-essayist Paul Rodenko. Deze was als halve Rus bij de Leidse hoogleraar Van Wijk geraakt door de teksten van Leo Sjestow en vervolgens bij Kierkegaard terechtgekomen. Na 1945 was hij in Parijs met de Franse existentialisten Jean-Paul Sartre en Albert Camus in aanraking gekomen, die hij vervolgens onder de aandacht bracht in Nederlandse literaire tijdschriften (Koen Hilberdink, 2000).

Anton Ent wijdde een aantal gedichten aan Kierkegaard in *De hoed van Kierkegaard* (1983). Ido Keekstra schreef eerder bij de herdenking van het honderdste sterfjaar een gedicht in *Ontmoeting* (8:249). Rispens had al in de dertiger jaren een vers over Kierkegaard gemaakt. De Utrechtse dichter Ingmar Heytze wijdde in zijn cyclus over filosofen *Het laatste vers van Nietzsche* (2005) een gedicht aan Kierkegaard.

Jan Brokken ruimt in het verhaal *Het laatste Oordeel* (1986) samen met zijn vader, die dominee was, diens bibliotheek op. Vanwege de speciale herinneringen aan een boek van Kierkegaard wordt daar ruim een pagina aan gewijd, en moet het bewuste boek natuurlijk mee naar het verzorgingstehuis. In *Mensen met een hobby* van de filosofe Désanne van Brederode komt Kierkegaard expliciet ter sprake, en ook in de literaire kritieken van dat boek vinden we diens naam soms terug. Lide Meijer publiceerde een tweetal romans, waarin de motto's van Kierkegaard afkomstig waren. Dit was eveneens het geval in de roman *De zondvloed* van Jeroen Brouwers en de pas in 1981 vertaalde roman *Stiller* van Max Frisch. *Het verhaal van Søren Kierkegaard. Roman over het leven van een filosoof* van Peter Thielst gaat uiteraard helemaal over onze hoofdpersoon. De Deense auteur Henrik Stangerup nam een broer van Kierkegaards zwagers als hoofdpersoon: In *De weg naar Lagoa Santa* wordt het verblijf van Peter Wilhelm Lund als paleontoloog in Brazilië beschreven en aangevuld met brieffragmenten van Søren Kierkegaard. In een roman van Siri Hustvedt komen Kierkegaard en zijn Amerikaanse vertaler Prof. Howard Hong opeens aan bod: *De betovering van Lily Dahl* blijkt zich af te spelen in een pseudoniem Northfield (Minnesota), de standplaats van de Howard and Edna Hong Kierkegaard Library en de geboorteplaats van de schrijfster. De in het Duits schrijvende Klaas Huizing geeft in *De boekdrinker; twee romans en negen tapijten* (1994) enkele verwijzingen naar Kierkegaard.

In de recente roman van Arnon Grunberg *De Joodse Messias* (2004) wordt Kierkegaard bestudeerd door een van de personages, waarbij diverse citaten figuren, o.a. die van tekening hier-

naast. Dat het bestuderen van Kierkegaard niet automatisch opleidt tot steunpilaren van de maatschappij blijkt ook in het schokkende boek *Trainspotting* (1996) van Irvine Welsh. Volgens Cees Koster, een vertaalwetenschapper, moet je een sterke maag hebben bij het consumeren van boek en/of film. *Malocchio* (2003) van Geerten Meijnsing, een nagekomen vierde deel bij de trilogie van een melancholiek schrijver, benoemt op de laatste bladzijde eindelijk Kierkegaard. De eerdere delen ademen al diep de geest van Kierkegaard, maar werd hij nergens gesuggereerd. Oscar van den Boogaard geeft met *Het verticale strand* (2005) een voorbeeld van wat hij noemt superexistentialisme. In zijn eerdere boek *Een bed vol schuim* (2002) heeft hij op het nachtkastje van de hoofdpersoon *Of/Of* neergelegd. Zou hieruit voorzichtig geconcludeerd kunnen worden dat de publicatie van deze vertaling een nieuwe inspiratiebron is gaan vormen op een ander vlak dan de boeken *Vrees en beven* of *Het begrip angst*? Dat een literaire thriller gebaseerd kan zijn op Kierkegaard bewijst Christian Dorph met *Een oor voor een oog* (2004). Sinds het verschijnen van *De wereld van Sofie* van Jostein Gaarder in 1994 beleefde het boek ruim vijftig drukken en is Kierkegaard met zijn mede-denkers ook in de kinderkamers beland, en ging een elfjarig meisje o.a. over Kierkegaard communiceren met een filosoof (Nora K. & Vittorio Hösle).

Per Olov Enquist zegt geboeid te zijn door figuren met het syndroom van Kierkegaard, de man die van zijn liefde af wil maar die het niet rechtstreeks durft uit te maken. Hij besteedt dan geen aandacht meer aan zijn uiterlijk, waardoor het meisje zich uit gène zich van hem afkeert (in het interview met Kester Freriks is onduidelijk welk boek het betreft: *De vijfde winter van de magnetiseur* (?)).

Er zullen ongetwijfeld meer schrijvers iets van Kierkegaard in hun literaire producten gestopt hebben; mocht u een bijzonder Nederlandstalig of vertaald boek tegenkomen, mail!

VIII. Søren Kierkegaard in de pers

Bij het 100-jarig bestaan van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (99, 2000) maakt Van Egmond melding van een toenemende interesse in Kierkegaard in dit tijdschrift. Omdat Kierkegaard niet gereformeerd was, kon een kritiekloze overname van zijn ideeën nooit goed zijn (Waterink, 1926-'27). Volgens een recensent in het *GTT* van de vijftiger jaren: "Hoewel Kierkegaard niet ons soort schrijver, kunnen we voor zijn werk wel waardering opbrengen". Enkele jaren later is de toon gewijzigd: "Kierkegaard behoeft geen aanbeveling meer. Hij behoort tot de klassieken".

Het Nederlands Instituut voor Biologen (NIBI; Van Hasselt e.a.) liet een symposium varen onder de vlag van *Kierkegaard's Clown*. Twee andere biologen gebruikten een ander aforisme van Kierkegaard als motto voor een hoofdstuk (Calvin) of voor een proefschrift (Zwaan).

Wie had gedacht dat Søren Kierkegaard nog eens in een maandagse sportcolumn ter sprake gebracht zou worden, of dat in een voetbaljaaroverzicht de vergelijking tussen Johan Cruyff en Søren Kierkegaard over het voetlicht zou komen? Kierkegaards ideeën werden zelfs in een Olympisch topsportmilieu besproken!

Kierkegaard kreeg eveneens een pagina toebedeeld in het esthetische kookboek *Carpaccio*. *Geschilderd eten of kunst uit de keuken* van Roelf Holtrop en Hans Morren (2003). Een attente boekbespreker in *Filosofie Magazine* had oog voor de aanwezigheid van Kierkegaard. Hoe zou ik anders dit boek hebben kunnen vinden!

“Kierkegaard een nieuwe profeet”, naar aanleiding van de lang verbeide vertaling van *Of/Of* (Zeeman in De Volkskrant, 2000).

Spreuken van Kierkegaard komen voor op verpakkingen van theezakjes, in kranten en tijdschriften, in rouwadvertenties, op kalenders, in filosofische scheurkalenders (2002 en volgende) en in een filosofisch dagboek gebaseerd op *De wereld van Sofie*, daar overigens fout geciteerd. De eerste “Maand van de Filosofie” werd in *Trouw* opgeluisterd met een filosofische puzzel, waarin een spreuk van een bekende Deen de eerste week besloot.

Sporen vinden we in een grote verscheidenheid aan persberichten. Een in Kierkegaard geïnteresseerde journalist of recensent zal een gebeurtenis of boek met een referentie naar Kierkegaard, hoe weinig ook, bespreken door deze naam ook in het stukje tekst te vermelden, terwijl een willekeurige journalist of recensent dat niet het vermelden waard vindt. Hierdoor kan de bespreking van dezelfde gebeurtenis of hetzelfde boek in de ene krant wel leiden tot het vinden van een interessante bron en niet in een andere krant. Zie bijvoorbeeld de besprekingen van *Mensen met een hobby* van Désanne van Brederode.

Het zien van een wervingsfolder voor een filosofisch tijdschrift leidde tot een vergeefse reis naar de boekwinkel: een afbeelding van een nieuw omslag vermeldde een artikel over Kierkegaard dat in een eerder nummer had gestaan. Een andere keer bracht de advertentiecampagne voor de vernieuwde *De Groene Amsterdammer* met het omslag van het eerste nummer veel extra reclame voor Kierkegaard en de spoedig erna te verschijnen vertaling van *Of/Of*.

Omdat Kierkegaard in Denemarken tot de top van het culturele erfgoed behoort, zijn regelmatig sporen te vinden in reisrubrieken over met name Kopenhagen, bijvoorbeeld ten tijde van Kopenhagen als Europese Culturele Hoofdstad in 2001, maar ook nog in 2003 in het gratis verspreide trein/bus-krantje *Spits*. De categorie toeristische handboeken of reisgidsen is door mij, tot de nieuwste druk van de *Dominicus* reisgids over *Denemarken* van Jan Best en Nanny de Vries, over het hoofd gezien als mogelijke bron van kennismaking met onze hoofdpersoon. Misschien kan dit soort boeken in de receptiegeschiedenis beschouwd worden niet alleen als eindpunt maar ook als begin. Een deel van de mensen dat deze boeken koopt, gaat naar Denemarken en Kopenhagen om in de voetsporen van Søren Kierkegaard te treden, en willen weten waar ze kunnen eten en overnachten. Andere mensen reizen met andere doelen en interesses en komen in deze gidsen opeens in aanraking met een hun onbekende, maar belangrijke Deen. Inspectie van nu beschikbare reisgidsen over Denemarken gaf een kleine Kierkegaard verwijzing in de vorige druk van de *Dominicus* reeks en in de Trotter

reeks van Lannoo, in de ANWB-Gouden serie over Denemarken, en in de Elmar Reishandboeken stond de registervermelding bij Søren Kierkegaard, onder "s"! Een reisboekje van H.C. van Dockum uit 1952, met verhalen uit en over Denemarken, dat mij alleen uit de literatuur bekend was, en praktisch onvindbaar tot het internettijdperk, was een verre verwant van de huidige reisgidsen. Het bevat een aantal bladzijden met wetenswaardigheden over Kierkegaard.

Regelmatig verschijnt in *Trouw* een column waarin Kierkegaard als voorname inspiratiebron genoemd wordt. Hoewel ik regelmatig een artikel gelezen had met iets over Kierkegaard bleken er veel meer te zijn dan ik vermoed had. Een *Trouw*-archieff zoekactie op internet leverde 120 treffers op van 1994 tot februari 2004. Deze referenties zijn nu niet meer gratis toegankelijk op het internet, dus zijn auteur en soort tekst moeilijk te achterhalen. Bij *de Volkskrant* kwamen 43 artikelen gedurende 10 jaar te voorschijn, bij *De Morgen* 76 in ruim 9 jaar, en bij *De Standaard* 40 in 7 jaar, bij de NRC kon helemaal niets gezocht worden. Bij de zogenaamde regionale dagbladen als *De Stentor*, *Utrechts Dagblad*, *Nieuwsblad van het Noorden* heb ik zo nu en dan een aardig stukje gevonden in hun digitale archieven. Aan artikelen met referenties naar Kierkegaard ligt er nog veel materiaal dat ik niet heb gezien. In columns in omroepgidsen is zo nu en dan aandacht geweest voor Kierkegaard, zonder dat er specifiek naar een bepaald programma werd verwezen, zoals door Jacobine Geel en Boudewijn Büch.

Bij een enquête van *Filosofie Magazine* (Roovers, februari 2004; Drayer in *Trouw*) naar de belangrijkste boeken volgens hoogleraren en medewerkers in de filosofie aan Nederlandse en Vlaamse universiteiten kregen o.a. Machiavelli, Kierkegaard en Levinas nul stemmen! De respons was 44 van 150 uitgezette formulieren. Misschien hebben onze potentiële Kierkegaard-stemmers gedacht dat je hem onrecht zou aandoen door maar één van de werken te noemen. Zoals twee respondenten opmerkten was het een onmogelijke vraag om maar vijf boeken te mogen noemen. Dat een jaar later, bij een andere peiling van dit tijdschrift Kierkegaards *Angst en beven* (*sic!*) tot een van de gevaarlijkste filosofische boeken ooit uitgeroepen werd door een van de referenten, vergoedde veel.

IX. Søren Kierkegaard en het Internet

Een nieuw medium heeft de laatste tien jaar stormenderhand de wereld veroverd. Herbert L. Dreyfus heeft een boek gepubliceerd, getiteld *On the Internet*, over het belang van dit medium (zie pag. XVII). De zoekmachine 'Google' gaf op het Internet met het trefwoord Kierkegaard in december 2002 "maar" 188.000 treffers ten opzichte van de 1.870.000 op 28 februari 2006, en precies een jaar later 3.710.000. Wanneer de zoekactie beperkt werd tot Nederlandstalige webpagina's verschenen in 2002 1400 treffers in beeld, waarvan er ongeveer 600 unieke sites overbleven. In februari 2006 waren de Nederlandstalige treffers opgelopen tot 44.100, in februari 2007 tot 123.000. "Søren Kierkegaard" als zoeknaam resulteerde respectievelijk in 675.000 en 14.400 treffers (in beide gevallen kwam de website www.kierkegaard.nl *150 Jaar (in de voet)sporen van Søren Kierkegaard* als tweede uit de bus na de Wikipedia ingang). Nog altijd veel te veel om allemaal te bekijken. "Soren A. Kierkegaard" leverde op 1 maart 2007, heel overzichtelijk, slechts twee treffers op, waaronder de nog niet eerder tegenkomen licentiaatsthesis van Bernard Leys. Het geschrift lag in ieder geval op deze dag bij een antiquariaat op verkoop te wachten, terwijl het misschien bij een vorige zoekactie nog bij iemand thuis lag! Het leidde er in ieder geval toe

om nogmaals alle universiteitsbibliotheken digitaal te bezoeken en te zoeken naar scripties en eventueel gemiste boektitels.

Sommige treffers leidden tot de vondst van publicaties in de vertrouwde papieren vorm, bij andere treffers lijken bekende tijdschriften overgegaan tot een louter elektronische verschijningsvorm. Soms is het niet meer duidelijk of de website een parallelle, gedrukte vorm heeft. Enkele auteurs van web-pagina's hebben zich verdiept in de werken van Kierkegaard of vermelden aforismen van hem op een site. Een groot deel van de sites betreft uitgevers- en antiquariaatsaanbiedingen van boeken over Kierkegaard of van vertaalde werken. Verder zijn inhoudsopgaven van tijdschriften, aankondigingen van lezingen en concerten te vinden. Maar ook zijn hele preken op het net gezet. Opmerkelijk veel preken met Kierkegaard-citaten zijn van gereformeerd-vrijgemaakte, christelijk-gereformeerde en Zuid-Afrikaanse dominees.

Het is duidelijk dat een ongerichte zoekactie op het internet leidt tot te veel informatie, maar ook dat het bij het juiste gebruik een heel nuttig medium is om snel gewilde informatie te verkrijgen. Tenminste als iemand de moeite genomen heeft om deze informatie digitaal toegankelijk te maken. Verificatie van de bronnen is de volgende stap om te komen tot betrouwbare informatie. We moeten aannemen dat bij het maken van websites meestal geen andere ogen corrigerend hebben meegelezen. Tijdens het maken van deze Kierkegaard-bibliografie is meerdere keren gebleken dat ook schriftelijke bronnen van elkaar kunnen verschillen, of erger nog serieuze schrijf-, druk- of vertaalfouten bevatten, waardoor zelfs gedrukte citaten in deze foute vorm verschijnen. Ik herken het probleem, en verontschuldig me bij voorbaat.

Een grote vraag bij Internet-bronnen is de houdbaarheid in de tijd. Zolang het abonnementsgeld betaald wordt en de provider bestaat zullen bepaalde sites in meer of minder gewijzigde vorm te vinden zijn. Aankondigingen van evenementen verdwijnen meestal weer van het net wanneer een pagina ververst wordt. Als een pagina al ververst wordt, want het werkt soms ook verwarrend als oude informatie je op een dwaalspoor brengt. Je verwacht van het Internet up-to-date informatie! Het momentaan kunnen wijzigen van de elektronische gegevens zonder een historisch spoor achter te laten is evenwel veel vervelender voor een bibliograaf en geschiedschrijver. Van het ene op het andere bezoek kan de opgeroepen pagina geheel anders van vorm en eventueel inhoud geworden zijn. Zelfs het vastleggen van de zogenoemde URL op je lijstje van favorieten kan je voor verrassingen plaatsen. Namelijk op het moment dat een nieuwe paginabeheerder de pagina met wijzigingen in een andere route gaat leggen en de oude pagina laat bestaan. In november 2003 maakte een krantenartikel melding van een wetenschappelijke steekproef naar de vindbaarheid van de bij natuurwetenschappelijke publicaties vermelde web-referenties twee jaar na dato. Ongeveer 20% van de vermelde URL's was als internetpublicatie niet meer te vinden. De uitgevers van internettijdschriften lijken geen gegarandeerde houdbaarheid te kunnen geven. Of worden artikelen nu lichtvaardiger geplaatst en bij te veel kritiek weer ingetrokken?

Het plaatsen van een Kierkegaard-bibliografie op het Internet heeft het voordeel dat binnen de bibliografie snel gezocht kan worden op trefwoorden of namen. Ook kunnen nieuwtjes ingevoerd worden en even later wereldwijd gelezen.

Naast een internetversie is het voor de liefhebber toch goed een papieren bibliografie te hebben zoals deze op de volgende pagina's gepresenteerd wordt, zij het in een versteende vorm. De in het boek geboden informatie kan hooguit buiten de boekenkast zoekraken. Via het internet zullen zo nu en dan aanvullingen gepubliceerd worden, mits de informatie aangereikt wordt door schrijvers/schrijfsters en lezers.

XI. Tot besluit

Nicolaus Notabene schrijft in *Voorwoorden*, het zevende voorwoord (zie Hester IJsseling, 1997, p. 182): "*Een boek schrijven is van alles het makkelijkste, vooral als men tien andere neemt die over hetzelfde onderwerp gaan en daaruit een elfde boek over dat onderwerp bij elkaar schrijft*". Het boek *160 jaar (in de voet)sporen van Søren Kierkegaard* is wel het allermakkelijkst door duizend titels van boeken en artikelen achter elkaar te zetten. Het voordeel evenwel voor een toekomstig schrijver/schrijfster kan erin liggen dat voorkomen wordt dat er inderdaad een 'elfde' boek of studie geschreven zal gaan worden over bijvoorbeeld het begrip '...' bij Kierkegaard. Dit boek zou al een klein beetje aan zijn doelstelling beantwoorden, door middel van de uitgebreide bijlage met een collatie van dagboekingen en Nederlandse vindplaatsen, als iemand ertoe aangespoord zou worden om nu nog niet vertaalde, maar toch zinvolle, dagboekfragmenten met ons te delen, en zo 'verdubbeling' te voorkomen.